

А.М. Әбікей ^{*1}, А.Т. Қайыпбаева², Н.К. Дюсенова³

¹PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ. Қазақстан, E-mail: abikey.arm@mail.ru

²т.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкер, доцент, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы

Тарих және этнология институты, Алматы қ. Қазақстан, E-mail: aina_78@mail.ru

³ т.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы қ. Қазақстан, E-mail: nur_sulu18@mail.ru

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫ ҰЛТТЫҚ-ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ МЕЖЕЛЕУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖЕРЛЕРІН БІРІКТІРУДІ АЯҚТАУ

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың 20-жылдарында большевиктер жүзеге асырған Орталық Азияны межелеу мәселелері және Түркістан аумағында кеңестік мемлекеттілікті құру үдерісі қарастырылады. 1920 жылдардың басындағы большевиктердің ұлттық саясаты, оның социализмді құру стратегиясын белгілі бір ұлттық аймақтағы ұлттық мәселе жөніндегі дискурспен байланыстыруға ұмтылуымен сипатталды. Революциядан кейін байқалған Ресейдің ұлттық аймақтарында жергілікті «ұлтшылдықтың» кең етек алуы, жергілікті халықтардың ұлттық ұмтылыстарын елемеу, большевиктер тарапынан олардың күшеюіне әкелуі мүмкін деген қорытынды жасалды. Стратегиялық тұрғыдан ұлтшылдықты большевиктер пролетарлық интернационализмнің қалыптасуына кедергі ретінде қабылдады. Бұл кеңес өкіметін Орталық Азияда ұлтшылдық пен пантюркизмнің алдын-алу шараларын қолға алуға мәжбүрледі. Осы бағыттағы жұмыстың нәтижесі 1924-1925 жылдары Түркістан, Бұхара және Хорезм республикаларының аумағында ұлттық-территориялық межелеу науқанын жүзеге асыру болды. Сол жылдары ұлан-ғайыр өлкені жекелеген мемлекеттерге межелеу науқанының ең қиын да, күрделі үдерісі жүрді. Межелеу кеңестік Орталық Азияда тұратын халықтардың тағдырына түбегейлі әсер етті. Бұл үдеріс өз кезегінде, мемлекетаралық және ұлтаралық қақтығыстардың пайда болуы мен көптеген онжылдықтар бойы сақталуында өзіндік рөл атқарды. 1920 жылы құрылған Қазақ АКСР-нің кеңестік болашағын құру да 1924-1925 жылдары қиынға соқты. Қазақстанның жоғары истеблишменті өзінің оңтүстік облыстарының шекараларын анықтаудағы тартысты дауларға белсене араласты.

Кілт сөздер: Түркістан, Орталық Азия, Қазақстан, ұлттық-территориялық межелеу, РКП(б) ОК, Орта Азия бюросы, ұлт саясаты, Кеңес өкіметі.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақ мемлекеттілігінің тарихи дәстүрлері және ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері» іргелі ғылыми зерттеуді жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR20280975).

Абікей А.М. ^{*1}, Қайыпбаева А.Т. ², Дюсенова Н.К. ³

¹PhD, ведущий научный сотрудник, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан, E-mail: abikey.arm@mail.ru

²к.и.н., ведущий научный сотрудник, доцент, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан, E-mail: aina_78@mail.ru

³к.и.н., ведущий научный сотрудник, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан, E-mail: nur_sulu18@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗМЕЖЕВАНИЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ЗАВЕРШЕНИЕ ОБЪЕДИНЕНИЯ КАЗАХСКИХ ЗЕМЕЛЬ

Аннотация

В данной статье рассматривается вопросы размежевания Центральной Азии и процесс создания советской государственности на территории Туркестана, проведенное большевиками в середине 20-х годов ХХ века. Национальная политика большевиков в начале 1920-х гг. характеризовалась стремлением соотнести свою стратегию строительства социализма с дискурсом по национальному вопросу в конкретном национальном регионе. Рост местных «национализмов» в национальных окраинах, наблюдавшийся после революции, привел большевиков к выводу, что игнорирование

национальных устремлений туземцев может привести к их усилению. Стратегически национализм воспринимался большевиками как препятствие для формирования пролетарского интернационализма. Это вынудило советское правительство принять меры по предотвращению национализма и пантюркизма в Средней Азии. Результатом в этом направлении стало проведение в 1924-1925 гг. национально-территориального размежевания на территории Туркестанской, Бухарской и Хорезмской республик. Процесс размежевания огромного региона на части, происходил в труднейших, драматичных по накалу страстей. Размежевание коренным образом повлияло на судьбы народов проживавших в советской Центральной Азии. Данный процесс в свою очередь сыграл роль в возникновении и сохранении межгосударственных и межэтнических противоречий на долгие десятилетия. В 1924-1925 гг. весьма непросто выстраивалось и советское будущее основанной в 1920 г. Казахской АССР. В ожесточенных спорах о границах своих южных областей активно участвовал высший истеблишмент Казахстана.

Ключевые слова: Туркестан, Центральная Азия, Казахстан, национально-территориальное размежевание, ЦК РКП(б), Средазбюро, национальная политика, советская власть.

Благодарность. *Статья подготовлена в рамках реализации фундаментального научного исследования «Исторические традиции казахской государственности и проблемы сохранения национальной идентичности» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (регистрационный номер: BR20280975).*

*A.M. Abikey*¹, A.T. Kaipbaeva², H.K. Duysenova³*

¹PhD, Leading Researcher, Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan, E-mail: abikey.arm@mail.ru

² Ph.D., Leading researcher, Associate Professor, Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan, E-mail: aina_78@mail.ru

³ Ph.D., Leading Researcher, Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan, E-mail: nur_sulu18@mail.ru

NATIONAL-TERRITORIAL DELIMITATION OF CENTRAL ASIA AND THE COMPLETION OF THE UNIFICATION OF THE KAZAKH LANDS

Abstract

This article examines the issues of the delimitation of Central Asia and the process of creating Soviet statehood on the territory of Turkestan, conducted by the Bolsheviks in the mid-20s of the XX century. The national policy of the Bolsheviks in the early 1920s was characterized by the desire to correlate their strategy of building socialism with the discourse on the national question in a particular national region. The growth of local "nationalisms" in the national outskirts, observed after the revolution, led the Bolsheviks to the conclusion that ignoring the national aspirations of the natives could lead to their strengthening. Strategically, nationalism was perceived by the Bolsheviks as an obstacle to the formation of proletarian internationalism. This forced the Soviet government to take measures to prevent nationalism and pan-Turkism in Central Asia. The result in this direction was the implementation in 1924-1925 of the national-territorial demarcation on the territory of the Turkestan, Bukhara and Khorezm republics. The process of dividing a huge region into parts took place in the most difficult, dramatic passions. The disengagement radically affected the fate of the peoples living in Soviet Central Asia. This process, in turn, played a role in the emergence and preservation of interstate and interethnic contradictions for many decades. In 1924-1925, the Soviet future of the Kazakh ASSR, founded in 1920, was also very difficult to build. The supreme establishment of Kazakhstan actively participated in fierce disputes over the borders of its southern regions.

Keywords: Turkestan, Central Asia, Kazakhstan, national-territorial demarcation, Central Committee of the RCP(b), Sredazbyuro, national policy, Soviet power.

Acknowledgments. *The article was prepared as part of the implementation of fundamental scientific research «Historical traditions of Kazakh statehood and the issues of preserving national identity» of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Registration number BR20280975).*

Кіріспе. 1924-1925 жылдары Орталық Азия құрамындағы халықтардың этникалық белгілеріне қарай ұлттық-территориялық межелеу үдерісінде саяси сарындар маңызды рөл атқарды. Патшалық Ресейдің орнын басқан кеңестік Ресейдің Шығыс өлкесінде екі – Түркістан (1918 ж.) және Қазақ (1920 ж.) кеңестік автономиялық республикары құрылған болатын. Кеңестік жағынан алып қарағанда бұл

республикалар Ресей империясының әкімшілік бірліктері ретіндегі Түркістан мен Қазақ (Дала) өлкесінің шекараларымен шектесіп жатты. Және ең бастысы бұл аумақтар Ақпан төңкерісінен кейін ұлт-азаттық қозғалыс нәтижесінде қалыптасқан ұлттық саяси автономиялардың (Алаш-Орда және Түркістан автономиясы) шекараларымен де сәйкес келді. Алаш Орданың кеңестік нұсқасы ретіндегі Қазақ АКСР-і, Түркістан АКСР-не қарағанда, өзін-өзі қазақ халқы деп анықтаған, анағұрлым айқын этникалық негізде құрылды. Ал Түркістан АКСР-і қандай да бір титулдық этникалық нақты топқа емес, көп ұлтты халқы бар экономикалық-географиялық бірлікке негізделді.

Қазақ АКСР-і большевиктердің ұлттық құрылыс ұстанымдарына сәйкес келді және кейіннен қазақ халқы сынды ұлттық бірліктің болуы туралы мәселе ұлттық саясаттың күн тәртібінен шығарылды. Межелі Мәскеудегі орталық партия ұйымы басқаратын жоғарыдан төменге бағытталған үдеріс болған жоқ. 1920 жылдары Орталық Азиядағы кеңес өкіметі осал болып, жергілікті саяси күштермен одақтас болуға мұқтаждық танытты... жаңа ұлттық құрылымдар жергілікті ұлтшыл зиялылар мен Кеңес мемлекеті – ең алдымен Өзбекстандағы жәдидшілер мен Қазақстандағы Алаш Орда арасында көбіне күрделі саяси одақтан туындады [1, 131].

Өзектілігі. Алдағы 2024 жылы Орталық Азия аумағында кеңестік биліктің Ұлттық-территориялық межелеу науқанын жүзеге асырғанына 100 жыл толады. Аймақтың саяси өмірінде жүзеге асқан межелеу науқаны ғасырлық межеге жеткенімен өзінің *өзектілігін* бүгінгі күнге дейін жойған жоқ. Аталмыш науқан кезінде кеңестік билік аймақ елдерінің мемлекеттік шегараларын ажыратып берумен қатар, сол елдердің бір-біріне деген аумақтық дау-дамайларды да бастап берді. Осыған байланысты зерттеушілер бүгінге дейін архив қойнауларынан науқанның барысын аша түсетін жаңа деректерді ғылыми айналымға қосуда. Зерттеу нысаны ретінде межелеу науқанына, әсіресе Орталық Азия бес республикасының әлем қауымдастығының субъектісіне айналғалы бері шетел ғалымдарының да қызушылықтары артып келеді.

Материалдар мен әдістер. Мақалаға бұрындары жарияланған материалдар және архив құжаттары пайдаланылды. Жарияланған материалдар қатарына «Қожанов С. Құжаттар мен материалдар» және «Қожанұлы С. Таңдамалы мақалалар. Архивтік құжаттар» жинақтары жатады. Мұнда негізінен 1924 жылғы ұлттық-территориялық межелеуге қатысты құжаттар және осы науқанға қатысты мақалалар алынды. Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Президенттік архиві және Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік архиві, Ресей Мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архивінің (РГАСПИ) құжаттары пайдаланылды.

Дереккөздер әр алуан болғандықтан, жұмыстың өзектілігін арттыруда жеке әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарға тән әдістер және пәнаралық талдау қолданылды. Негізгі әдіс – тарихи ұстаным, өйткені құжаттар ең алдымен межелеу науқанын жүргізуде жергілікті халықтардың мүдделерін ескермеген, ұлттық ұстанымнан гөрі экономикалық ұстанымды басшылыққа алған тұстарын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге тақырыпты тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін – жүйелеу, сипаттау, хронологиялық, талдау сынды зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылау. 1924 жылғы ұлттық-территориялық межелеу кеңестік кезеңде бір жақты зерттеліп келді. Таптық таным тұрғысынан межелеу үдерісі кеңестік жүйедегі ұлттық саясаттың жемісі ретінде танылып, онда орын алған бұрмалашылықтар, қайсыбір ұлттардың құқықтарына атүсті қараушылық зерттеушілер нысанынан шығарылды. XX ғасырдың 50-60-шы жылдары А. Нүсіпбековтың, К.Т. Ташеновтың және құқықтық тұрғыдан М.С. Сапарғалиевтің, Г.Т. Таймановтың, С.С. Сартаевтың, С.З. Зимановтың еңбектері жарық көрді. Аталған зерттеулердің барлығы да, маркстік-лениндік методология, партиялық қасаң тәртіп тұрғысынан жазылды. Тек Кеңестер Одағы ыдырап, Орталық Азияның бес мемлекеті тәуелсіздігін алғаннан кейін, аталмыш тақырып бойынша объективті тұрғыда зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады. Тәуелсіздік жылдары ұлттық-территориялық межелеу тақырыбына қатысты тың деректер арқылы жаңа көзқарас тұрғысынан Б.О. Қойшыбаевтың, Ғ.Маймақовтың, Н.Сейдінің, Ғ.Жүсіпбектің зерттеулері жарық көрсе, аталмыш тақырыпқа қызығушылық танытқан шетелдік Р.М. Масов, А.Халид, А.Моррисон сынды зерттеушілер де өз үлестерін қосты. Дегенмен бұл еңбектерде авторлар межелеу науқанын қазақ жерлерінің біртұтастығының қалыптасуы тұрғысынан қарастыруды мақсат етпеген.

Негізгі бөлім. 1920 жылы 8-11 қаңтарда Ақтөбеде Жетісу және Сырдария облыстарынан келген делегаттардың қатысуымен өткен қазақ конференциясының маңызы ерекше болды. Конференция қазақ халқы қоныстанған бүкіл аумақты біріктіретін ұлттық республика құруға шақырды. Бұл, әрине, Түркістан АКСР-нің құрамында болған аумақтардың Қазақ республикасына қосылуын білдірді. Ақтөбе конференциясы қазақ халқы арасында үлкен резонанс тудырып, қазақ облыстарын қосу мәселесі шешілген және «орталықпен» келісілген іс ретінде қабылданды. Дегенмен Ақтөбе конференциясының шешімдері Орталық тарапынан қолдау таппай, бұл мәселе 1920 ж. тамыз айында Мәскеуде өткен «тамыз

келіссөз-дері» кезінде де көтерілді. Қазақстан шекараларын нақтылау бойынша Орынбор, Омбы, Орал, Ташкент, Бөкей ордасы мемлекеттік және партиялық органдары жұмыс істеген бұл кеңесте Қазақ делегациясы тарапынан Әлімхан Ермеков баяндама жасайды. Кеңеске бұрынғы алаш қайраткерлерінен құралған қол-дау тобы да қатысады. Ә.Ермеков Қазақ республикасына қазақ халқы өмір сүріп жатқан барлық аумақты біріктіруді, яғни бұл Астрахан, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Сыр-Дария, Закаспий, Самарқанд және Ферғана облыстары мен губернияларын толық немесе ішінара қосуды ұсынды. Ә.Ермеков баяндама-сындағы ұсыныстар Сібір, Ташкент өкілдіктері тарапынан үлкен қарсылықтарға ұшырап, қызу пікірталас-тарға ұласады. Ленин араласқан бұл келіссөздер нәтижесінде қазақ республикасына кіретін шығыс, солтүстік, батыс облыс аумақтары нақты шегенделді [2]. Ал Түркістан АКСР-нің құрамындағы қазақ облыстары мәселесі, сондағы тұрып жатқан қазақтардың өз қалаулары бойынша шешіледі деп, тағы да кейінге қалдырылды. Бұл мәселе жөнінде БОАК мен РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1920 ж. 26 тамыздағы «Автономиялық Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы туралы» декретінің екінші тармағында былай делінген: Қазір Түркістан Республикасының құрамына кіретін қазақ жерінің Қазақ Республикасының құрамына өтуі осы облыстардың тұрғындарының қалауы бойынша жүзеге асады» деп жазылды [3].

Қазақ АКСР-ін құру туралы қаулысының 11-бабында Түркістан қазақ облыстарының Қазақстанға қосылуын дайындау үшін Түркістан ОАК-не Қазақ АССР үкіметінің өкілетті мүшесін енгізу көзделеді. БОАК пен РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1920 ж. 26 тамыздағы декретінің 11-бабына ескертуде «бір жағынан Кирревком және екінші жағынан ТүркОАК арасында Кыргыз (Қазақ) республикасына бөлініп шығатын облыстардың аумақтарындағы шараларға қатысты туындаған келіспеушіліктер болған жағдайда..., мәселені шешу РКФСР орталық мекемелерінің қарауына беріледі» [3] делінген. Қазақстан кеңестерінің Құрылтай съезі Қазақ ОАК-не Түркістан ОАК-ің жанынан өз өкілдігін құруды тапсырды. Өкілетті өкілге екі республиканың негізгі кеңестік органдарының қызметін үйлестіру жүктелді. Сондай-ақ оған Түркістан Республикасының құрамында уақытша қалған Закаспий облысы Маңғышлақ уезі мен сол облыстың Красноводск уезіне қарасты бес Адай болысының аумағын Қазақ АКСР-іне түпкілікті беруге дайындық жұмыстарын жүргізу тапсырылды.

1921 ж. қаңтарда Әулие-Ата қаласында 400-ден астам делегат қатысқан Түркістан қазақтарының бірінші өлкелік съезді өтіп, онда басқа мәселелермен қатар Түркістанның қазақ облыстарының Қазақ АКСР-не қосылуы туралы мәселесі де талқыланды. Өлкелік съезд: «Қазақ Республикасына қатынасы туралы баяндаманы тыңдап, съезд Түркістан қазақтарының Қазақ Республикасына қосылу туралы шешім қабылдайды. Алайда, сол кезде Түркістанда жер реформасының асығыс жүргізіліп жатқанын, оның аяқталуына қазақтардың үлкен мүдделілік танытып отырғанын ескере отырып, Түркістан қазақтарының Қазақ Республикасына қосылу уақыты туралы мәселе ҚазОАК-ен келісім бойынша Түркістан жанындағы Қазақ бөліміне осы мәселені шешу тапсырылып, ашық қалдырылады. [4, 41-45].

1922 ж. басына қарай Түркістанда жер-су реформасы негізінен аяқталғаннан соң, Қазақ АКСР үкіметі Ұлт істері жөніндегі халық комиссариаты алдында Сырдария және Жетісу облыстарын Қазақ республикасына қосу туралы мәселені тағы көтереді. Осы мәселе РК(б)П XI съезінде арнайы қаралып: «Түркістан республикасының екі облысын (Сырдария мен Жетісуды) Кыргыз (Қазақ) Республикасына қосу мәселесін Түркістан партия қызметкерлері арасында алдын ала талқылап, Түркістан ОК мен Қазақстан РК(б)П облыстық комитетінің өкілдеріне алдын ала бекітуге ұсынылсын» деген шешіммен шектеледі.

Қазақ АКСР-і тарапынан қазақ облыстарын қосып алуын үздіксіз талап етуі, бүкіл Орталық Азия ауқымында ұлттық-мемлекеттік межелеуді қажет етті. Түркістанның екі қазақ облысын Қазақ АКСР-не қосу мәселесі Орталық Азия халықтарының мемлекеттік шекараларын белгілеудің жалпы мәселесіне айналды. Осы мәселеге байланысты 1921 жылы түрікмендер Түркістан АКСР-де республика құрамында жекелеген ұлттық аудандарды құру бастамасын көтерді. Олар Кеңес өкіметінде өкілдік еткен отырықшы өзбектерге қарағанда саны жағынан аз болды. 1921 жылдың басында Кеңестердің Транскаспий съезі Закаспий облысын (Түркістанның батыс бөлігі) «Түркіменстан облысына» айналдыруды талап етіп петиция ұсынды, ол өз кезегінде қанағаттандырылды да [5, 232].

1922 ж. А.Сыдықов бастаған қырғыз зиялыларының өкілдері автономиялық Қарақырғыз облысын құруға күш салып, оған Түркістан ОАК шешімімен Жетісу және Сырдария облыстарының бірнеше жекелеген таулы аймақтары бөлінді. 1922 ж. Түркістан АКСР Кеңестерінің XII съезінде қырғыз уездерінің делегациялары қырғыздарды өзбектер, түрікмендер, қазақтар сияқты басқа халықтармен бірге тәуелсіз ұлт ретінде тануды талап етті. Нәтижесінде, Орталық Азияны ұлттық-аумақтық межелеу жоспарларын талқылау басталған кезде, онда автономия түрінде қырғыздар үшін ұлттық мемлекеттілігін құру да қарастырылатын мәселелер қатарында тұрды. Осындай Түркістан АКСР-і

құрамындағы ұлттар тарапынан көтерілген бастамалар, шын мәнінде, Түркістанды этникалық белгілер бойынша ұлттық-территориялық межелеудің негізін қалады.

Орталық Азияда ұлттық-территориялық межелеу үдерістерімен қатар, керісінше ұлттық коммунистер тарапынан пантүркілік бірігу әрекеттері де жасалды [6, 133]. БХКР-да билікке келген жас бұхаралықтар да өз саясатында түркі бағыттылығын көрсетті: онда іс қағаздарының тәжік тілінен түркі тіліне аударылып, түркі тілін үйрену барынша ынталандырылды. Бұхарада пантюркизмді қолдаудың жаңа орталығы қалыптаса бастады [7, 184]. Пантүркизм большевиктер тарапынан Түркістандағы өз билігіне қарсы елеулі күш ретінде қабылдана бастап, партиядағы соған сәйкес ұлттық ауытқулар «зиянкестік әрекеттер» ретінде танылды [8, 82]. Осыған байланысты Түркістан АКСР-нің, Бұхара мен Хиуаның этникалық принцип бойынша бөлінуін большевиктер партиясының басшылығы пантүркистік көңіл-күйді әлсірету, жергілікті элитаны этникалық белгілері бойынша бөлшектеудің амалы ретінде қарастырды.

1924 жылдың басында Орталық өлкеде лениндік схемаға негізделген [9, 435-436] жаңа ұлттық «қайта бөлуді» жүргізу қажет деген қорытындыға келді. Бұл жолы межелеу үдерісі Бұхара мен Хорезм Халық кеңестік республикаларына да таралды, олардың аумағын орталық билік Кеңестік Одақ кеңістігіне интеграциялауға ұмтылды. Орталық Азияда ұлттық-аумақтық межелеу процесін басқаруды РК(б)П Орталық Азия бюросы жүзеге асырды. 1924 жылдың ақпан-наурыз айларында Түркістан, Бұхара және Хиуаның жергілікті партия органдары «кеңестік Орта Азия аумағын ұлттық негізде бірқатар республика-ларға бөлу туралы мәселе әбден жетілгенін және оны қою уақтылы екенін» мойындады [10, 80]. Қазақтар қоныстанған жерлердің бір бөлігін Қазақ АССР-іне бере отырып Түркістан Республикасы, Бұхара және Хорезм аумағында Өзбек және Түрікмен Кеңестік республикаларын құру схемасы ұлттық кеңестік элитаның қолдауына ие болды.

Ұлттық-территориялық межелеу үдерісінде Өзбекстан республикасын құру негізгі жоба саналды. Большевиктердің ұлттық саясатының принциптері табиғи түрде еуропалық (батыс) ғылым мен саяси тәжірибеде қалыптасқан категориялар мен тәсілдерге негізделіп, автоматты түрде шығыс аймақтарға көшірілді. Орталық Азияда ұлттық мемлекеттер құру логикасы осы қоғамдастықта ұлттардың болуын талап етті. Осыған байланысты Орталықтың ұстанымы тұрғысынан «қазақ» және «түрікмен» жобалары белгілі бір шарттылықпен болса да, «ұлттың» өзін-өзі анықтауының нәтижесі дегенге келеді. Қазақтар мен түрікмендер өздерінің ұлттық республикаларының құрамына кіретін аумақтардағы ең болмағанда этникалық басымдықты құрады. Сонымен қатар, бұл халықтардың ұлттық автономиялары мәртебесі жағынан әр түрлі болғанымен, РКФСР құрамында бұрыннан бар еді, бұл мемлекет құру процесіне тарихи тұрғыдан дайындық берді.

Өзбекстанның ұлттық мемлекет және өзбек ұлты ретінде құрылуы орталық билік тарапынан саяси тұрғыда құрған ұлттық құрылыстың мысалы болып табылады. Сол кезең зерттеушілерінің айтуынша «өзбек ұлты тарихтың көз алдында қалыптасты» [11, 14]. Большевиктер бұл мәселе бойынша әрине, жергілікті дискурсты ескерді. С.Абашин өзбек жобасы өзіндік бір «Кіші Түркістан», яғни большевиктермен жергілікті элита – жәдидтердің ымыраға келуінің нәтижесі болғанын атап көрсетеді [7, 186]. Пантүркизм, саяси шекаралармен бөлінген Бұхара, Хорезм және Түркістан ұлттық элиталарын біріктіруге, оларды өз республикаларында иеленіп отырған кейбір саяси артықшылықтардан бас тартуға итермелеуге қабілетті бірден-бір идеологиялық негіз болатын. Бұрынғы жәдидшілер үшін Өзбекстан «Түркі республикасына» ұқсас жобаны жүзеге асыруға мүмкіндік болса, большевиктер үшін өз кезегінде жалпы түркі мотивтерін екінші орынға ығыстыру мәселесін шешу маңызды болды [12, 208].

1924 ж. ұлттық-территориялық межелеу сарттар мәселесін және жалпы алғанда жоспарланып отырған Өзбек Республикасы территорияларының халқының этникалық құрамын тағы да өзекті етті. Территориялық межелеу процесін жеңілдету және республиканы кейіннен әкімшілік және шаруашылық басқаруды оңтайландыру тұрғысынан орталық билікке көпәтносты және Орталық Азияның қат-қабат араласып жатқан халықтарын жалпы атаумен бір ұлттық қауымдастыққа біріктіру ыңғайлы болды.

РК(б)П ОК 1924 ж. сәуірде межелеу жоспарын мақұлдағаннан кейін, Орта Азия бюросы 1924 ж. мамырына қарай жаңа ұлттық республикалардың шекараларын межелеу схемасын әзірлеу үшін ұлттық межелеу комиссиясын құрды. Оның құрамына бастапқыда үш комиссия: өзбек, қазақ және түрікмен, кейінірек тәжік және қырғыз комиссиялары кірді. Орталық Азияның белгілі бір аумақтарын жаңа ұлттық-мемлекеттік республикаларға жатқызу туралы мәселелерді шеше отырып, комиссиялар өз жұмысында келесідей қағидаттарға сүйенуге тиіс болды: қарастырылып отырған аумақ халқының көпшілігінің ұлттық құрамы, жаңа мемлекеттік құрылымдар аумақтарының бірлігі, олардың аумақтарының бір-біріне кірігіп жатпауы назарға алынды. Шекараларды белгілеуді дайындаумен қатар, Орта Азия бюросы халық арасында ұлттық межелеу процесін насихаттау мақсатында жергілікті баспасөзде кең ауқымды науқан бастады. «Туркестанская правда» 1924 ж. шілде-тамыз айларында

жобаны қолдауға арналған көптеген мақалалар мен қарарлар жариялады. Болыстықтан бастап барлық деңгейдегі кеңестер мен партия органдарында межелеу жобасын талқылауды ұйымдастырды.

Шекараларды межелеу жобасын дайындау кезеңінде жергілікті ұлттық элиталар арасында аумақтық даулар басталды. Әрбір ұлттық топ этникалық ерекшелігіне қарай бөлінген ұлттық территорияда көпшілік болып қалу үшін, яғни жерге, суға, саяси басқаруға қолайлы жағдай жасау үшін күресті [13, 105]. Көп жағдайда межелеуді олар өздерінің ұлттық республикасының аумағын көршілерінің есебінен кеңейту мүмкіндігі ретінде қарастырды [5, 235], бұған әсіресе халықтың көпэтностық құрамы себеп болды. Қазақ тарапының аумақтық талаптары Сырдария, Жетісу облыстарының аумағымен қатар, Амудария облысы, Ташкент және Мырзашөл уездері, сондай-ақ қазақтар және оған туыс қырғыздардың, қарақалпақтардың, қыпшақтардың көп тұратын Ферғана мен Памир аумақтарына да таралды [14, 37.]. Территориялық комиссияның алдында тұрған ең күрделі міндеттердің бірі Қазақ АКСР-і мен болашақ Өзбек КСР-і арасындағы шекараларды межелеу болды. Қазақстан және Түркістан республикалары басшыларының арасында Жетісу мен Сырдария облыстарына қатысты бұрыннан келе жатқан келіспеушіліктер болатын.

РК(б)П ОК Саяси Бюросының 12 маусымындағы қаулысында ТАКСР-гі қазақ елді мекендерін ҚАКСР құрамына қосу нақты белгіленгенімен, қазақ және өзбек ұлттық бюроларының өкілдері екі республика арасында шекара сызығын нақты қай жерде жүргізу керектігі жөнінде келісім болмады. Қазақ-өзбек территориялық дауының шешілуі қазақтар да, өзбектер де талап еткен «құрама», «түрік», «қыпшақтар» сияқты бірқатар этникалық топтарды қай ұлтқа жатқызатындығына тікелей байланысты болды. Мысалы, Қазақ ұлттық бюросы құрама халқының қазақтарға жататындығын этимологиялық, антропологиялық және генеалогиялық дәлелдерге сүйене отырып негіздеуге ұмтылса, өзбек бюросы олардың өзбектерге тиесілігін, олардың көшпелі қазақтардан айтарлықтай ерекшелендіретін отырықшы өмір салтына сілтеме жасай отырып, дәлелдеп бақты. Отырықшы-көшпелі өлшем – болашақ қазақ және өзбек топтары үшін ұлтты анықтаудың ең маңызды факторы болды (15, 113). Өзбек пен қазақ тараптары арасындағы негізгі дау Ташкент және оған іргелес аумақтар үшін өрбіді. Ташкенттің өзінде өзбек халқы басым болғанымен, ал оны қоршаған аудандарды негізінен қазақтар мекен етті. Бұл оның ҚазКСР құрамына қосу туралы мәселе қоюға негіз болды. Ташкент аймақтың ірі экономикалық орталығы болған-дықтан, республикалардың әрқайсысы оны өз еншісінде қалдырғысы келді. 1924 ж. ақпанда Түркістан республикасындағы ҚКСР-ның өкілетті өкілі Ташкенттің ҚКСР-ға қосылуы жөніндегі науқанды дайындаудың маңыздылығын атап өткен болатын. Ал 1924 ж. 14 мамырда ҚазАКСР-ның өкілетті өкілі Түркістан ОАК-іне «ҚАКСР-ның талабы қазақтармен туыс – қарақалпақ, құрама, қыпшақ этникалық топтары халықтың басым көпшілігін құрайтын бірыңғай қазақ территориясы деп аталатын жердің шекарасымен айқындалатындығы» туралы баяндау хатты тапсырды [16, 215]. Қазақ республикасының экономикалық-географиялық әлсіздігі негізінен республика шекараларының периметрі бойынша орналасқан ірі қалалардың аздығында еді. Ташкент қаласы Қазақ республикасына беруге жоспарланған Түркістанның солтүстік облыстарының сауда орталығы болды. Ал Ташкенттен айрылу экономикалық байланыстардың үзілуіне қауіп төндірді. Сондықтан бұл мәселені шешуде ұлттық немесе экономикалық критериге басымдық беру, бұл – Территориялық комиссия құзырында болды.

Қазақ тарапы қалаларды ұлттық фактор үшін экономикалық тұрғыдан тәуелді ауылдар мен аудандардан «бөліп тастау» мүлдем ақылға қонымсыз және мүмкін емес екенін алға тартты. Сонымен қатар, қазақ өкілдері Ташкентке деген талаптарын ҚазАКСР-не жаңа астана қажет деген тұжырыммен негіздеуге тырысты. Географиялық жағынан шалғай орналасқан Орынбор жер көлемі үлкен республика-ның саяси-экономикалық және мәдени орталығы рөлін атқара алмай отыр деп ескертті (15, 113). Өзбек тарапы болса, Ташкент этникалық тұрғыдан өзбек қаласы, сондықтан Өзбек КСР-і құрамына енуі керек деген ұстанымда болды.

Түркістан АКСР басшылығындағы қазақ коммунистері Ташкент уезінің Қазақ республикасына қосылуы туралы талаптарын қолдау мақсатында бір айға жуық уақытқа созылған жаппай шерулер ұйымдастырып, кең үгіт-насихат науқанын жүргізді. Бұл шерулер БК(б)П Орта Азия Бюросы тыйым салғаннан кейін ғана тоқтатылды. Сонымен бірге қазақ басшылары Ташкенттен ҚазАКСР орталық органдары үшін үй-жайлар беруді талап етті [16, 238]. С.Қожанов «Ташкент мәдени жағынан қазақтың Самарқанды ретінде есептелетіндіктен» КСРО билігін Ташкентті қазақ өлкелерінің саяси және мәдени орталығы ретінде қарастыруға шақырды [17, 37].

Кеңес басшылығы Орта Азия Бюросынан бастап партияның орталық органдарына дейін бұл дауларда бейтарап билік рөлін атқарғандай болды. Алайда, іс жүзінде шекараларды межелеудің екі негізгі қағидасы сақталмады. Шекараны межелеу кезінде кеңестік басшылық ұлттық және экономикалық мақсаттылық ұстанымын басшылыққа алды. Осы екі факторды есепке алу, сайып

келгенде, РК(б)П ОК-ің Саяси Бюросы 1924 жылғы 11 қазандағы шешімімен Ташкент қаласын Өзбек республикасының пайда-сына шешілуіне алып келді. Сөйтіп Ташкент ұлттық ұстаным негізінде Өзбекстанға берілді. Ал қазақ комиссиясы тарапынан Ташкент уезінің бірнеше болыстарына деген талаптары экономикалық себептер бойынша қабылданбады, өйткені оларды Қазақ республикасына беру Ташкентті сумен қамтамасыз ететін суландыру жүйесін әкімшілік тұрғыдан бақылау мен шаруашылық басқарудың бірлігін бұзады деп есептеді [5, 235]. Демек кеңестік билік шекараны межелелеуде осы екі ұстанымды өз қалауынша қолданды.

Ташкент қаласының қазақтар үшін шын мәніндегі маңызы жайындағы өз ойларын БК(б)П ОК Орта Азия бюросының мүшесі С.Қожанов сол 1924 ж. мамыр айында жазған жеке пікірінде білдірген болатын. Оның бұл мәселе бойынша ұстанымының жекелеген аспектілері келесідей:

- Ташкент қаласы облыс орталығы ретінде тек қана онда тұратын халықтың ғана емес, сонымен қатар оны қоршаған аудандардың барлық тұрғындарының есебінен құрылғандығын ұмытпау керек. Сондықтан бұл қаланың қай мемлекетке тиесілігі туралы мәселені шешу кезінде тұтастай алғанда бүкіл аймақтың экономикалық, демографиялық конъюктурасы және уез халқының этнографиялық құрамын ескеру қажет;

- Ташкент қаласында өзбектер басқа жергілікті ұлттармен салыстырғанда ғана басымдыққа ие, бірақ бұл басымдық облыстың бүкіл халқына қатысты емес. Ташкент қаласы еуропалықтар басым халықара-лық қала болып табылады және сонымен бірге ол облыстың ең маңызды экономикалық, әкімшілік-саяси және мәдени орталығы ретінде қызмет етеді, оның басым бөлігінде қазақтар мекен етеді;

- Қазақтар барлық артта қалған елдер сияқты, өз орталықтарын құрып үлгермеген. Сонда да қазақтардың шаруашылығының есебінен өскен қалаларды иемденуге олардың құқығы бар.

- Ташкент тарихи тұрғыдан қазақ көшпелілерінің отрасында орналасқан өзбек-сарт колониясы, ол сарт-саудагерлерінің дала халқының есебінен өмір сүретін, экономикалық тұрғыдан тартымды қала саналады.

- Ташкент ТКСР-ің оңтүстігінің (топографиялық жағынан Самарқанд және Ферғана облыстары) экономикасында белсенді, ұйымдастырушы рөл атқармайды, ол ТКСР-дің солтүстік қазақ далалық аймағының миллиондаған тұрғындарының экономикалық өмірінде керісінше маңызды рөл атқарады. Ташкент қазақтар мекен ететін белдеудің жалғыз ғана базар орталығы болып табылады.

- Түркістанның солтүстік мал шаруашылығы аудандарының жалғыз, маңызды экономикалық орталығы бола отырып, Ташкент қаласы сонымен бірге Ташкент оазисінің (Ташкент және Мырзашөл уездері, соның ішінде Жизақ уезінен өткен 6 қырғыз болыстарының аумақтары) жергілікті экономикалық орталығы ретінде қызмет етеді, олардың көпшілігінде қазақтар тұрады; бұл жағдай осы уездердің аумақтарын ҚКСР құрамына кіруі керектігін көрсетеді.

- Қазақ халқының мәдени қажеттіліктеріне қызмет ететін мекемелердің барлығы дерлік шоғырланған жалғыз мәдени орталығы ретінде Ташкенттің Түркістандағы қазақ халқы үшін ерекше маңызы бар [19, 207].

Орта Азия Бюросы қазақ-өзбек қарым-қатынасының нашарлауына жол бермеу үшін Сталиннің жеке нұсқауымен бұл мәселе бойынша пікірталастарды жалғастырмау жайында шешім қабылдайды. Кейін кеңес тарихшылары Ташкент қаласын Өзбек республикасының пайдасына шешілуін экономикалық ойлармен, яғни Ташкент қаласы негізінен қазақ елді мекендерінің ортасында қалып қоюына қарамастан, экономикалық жағынан ҚАКСР-ге емес, өзбектер қоныстанған аудандарға көбірек тәуелді деп түсіндірді.

Орта Азия Бюросының 1924 ж. 2 маусымдағы межелелеу туралы шешімінде қазақ тарапының мүдделері көп жағдайда ескерілмегендіктен, С. Қожанов орталыққа «Орта Азияны межелелеу туралы жазбахатын» тапсырады [18, 40]. Оның РК(б)П ОК-не арнап жазған үндеуінде межелелеуге қатысты үш негізгі ұсынысы айтылады. Біріншіден, бұл «Жазбахатта» ол сол кездегі Закавказ Федерациясының үлгісіне сүйене отырып, Орталық Азия республикаларын Орталық Азия Федерациясына біріктіру қажеттілігіне баса назар аударады. С.Қожанов сол кезде де, кейін де кеңестік Орталық Азияның аймақтық интеграциялық институттарын нығайту бағытының берік қолдаушысы болғандығы мәлім. Оңтүстік қазақ облыстарының алдында табиғи қалыптасқан Орталық Азиялық біртұтас экономикалық кеңістігінен тыс қалып қою қаупі тұрды. Ал әлеуеті әлсіз қазақ халқының әлеуметтік және экономикалық талаптарын қанағаттандыратын, яғни өзінің өсіріп отырған төрт түлік малын, одан шығатын өнімдерін тікелей өткізіп тұратын Орталық Азия қалаларының базарлары аса қажет еді. Бұдан басқа, өзге халықтарға қарағанда қазақтар бөлінуге бет алған Түркістан, Бұхара, Хорезм республикаларының барлығында тым шашыраңқы тұрып жатты. Ортаазиялық федерациясын құру шалғайдағы қазақтардың ассимиляцияға түсу қаупін алдын алу шарасы болатын [19, 50].

С.Қожановтың ұсынған Ортаазиялық федерациясы ұлттық-территориялық межелеуден мүлдем бас тартуды білдірген жоқ. Ол Ортаазиялық федерациясы ішінде қайта құрылған республикалар әлеуетін арттырып, кеңестік ұлттық саясаттың жоғары сатысы – кеңестік республикалар одағының толыққанды мүшелігіне өтуге мүмкіндік беретін жолды ұсынды.

Екіншіден, С. Қожанов бірқатар аумақтарды, әсіресе Түркістан АКСР-нің Сырдария облысын, оның сөзімен айтқанда, қалыптасып келе жатқан қазақ ұлттық мемлекеттілігінің негізі ретінде Қазақ республикасының құрамына қосуды талап етті.

Үшіншіден, «Жазбахатта» күрмеуі қиын «Ташкент мәселесінің» шешілуіне үлкен мән берілді. С.Қожанов бұл жерде сол кездегі қазақ партия басшылығының сонымен қатар, республиканың «жергілікті» халқының кең қолдауына да сүйенді. Олардың пікірінше, Ташкент қаласы қазақтардың қалыптасып келе жатқан ұлттық мемлекетінің астанасы болуы керек [16, 221-222].

Ұлттық-территориялық межелену нәтижесінде ТАКСР-ның бұрынғы Жетісу және Сырдария облыстарының көптеген жерлері Қазақ АКСР-іне қарады. Межелеудің қорытындысы бойынша Қазақстанға Қазалы, Ақмешіт, Түркістан, Шымкент уездері және Әулиеата уезінің көбі, Сырдария облысындағы Ташкент және Мырзашөл уездерінің жекелеген бөліктері, Самарканд облысы, Жизак уезінің көшпелі алты болысы өтті. Жетісу облысынан Алматы, Жаркент, Лепсі, Капал уездері, Бішкек уезінен Георгиев, Шу, Қарақоныс болыстары қосылды [20, 2].

Ұлттық-мемлекеттік межелеулер нәтижесінде Қазақстанға қазақ облыстарымен бірге Қарақалпақ автономиялық облысы қоса берілгені белгілі, сонда Орта Азиядан Қазақ АКСР-іне барлық межеленген жердің 45,7%, яғни 797,9 мың шаршы км аумақ қосылды. Қазақтың саны 1 млн 468 мың адамға өсіп, оның жалпы саны 3 млн 986 мыңға жетті [21, 31].

Қазақ комиссиясының Орта Азия Бюросымен келіспеушілігі Ташкент пен Мырзашөл уездерін межелеу кезінде де орын алды [22, 4]. Аумақтық комиссия ұйғарымымен Ташкент уезіндегі 29 болыстан ҚКСР-ге 10 болыс берілді. Өзбек республикасына 19-ы кетеді, бірақ олардың біразы, атап айтқанда 6 қазақ болысынан тұратын аумақ Өзбек Республикасына шартты түрде қаратылғанымен, кейін біржола қалдырылды. Сонымен қатар Қазақ республикасы құрамына Мырзашөл уезіндегі Романов каналының суармалы ауданын түгел енгізуді көздеген. Қазақтар салыстырмалы түрде өзбектерден көп болғанымен Мырзашөл уезінен Қазақ республикасы пайдасына бір болыс қана қалдырылады. Мырзашөл уезінің 1 болысынан өзгесін түгелдей Өзбекстанға беріп жіберу туралы Территориялық комиссия шешіміне де комиссияның қазақ өкілдері өздерінің қарсы ұстанымдарын танытады. С.Қожанов осы мәселеге қатысты өзінің жеке пікірінде көрсеткендей Мырзашөл уезін патшалық Ресейдің отарлауына және уезді суландыруға дейін тек қазақтар мекен еткен. Уездегі Романов каналы арқылы халықтың жалпы саны 25 000 адам, 5 болыс суландырылады. Бұлар: Романов, Иржар, Славянск, Спаскі және Сыр-Дария болыстары. Бұлардың ішінде 32,2% қазақтар, 18,3% өзбектер, қалған 49,5% орыстар. Мұнда ұлттық құрамы жағынан орыстар, ал олардан кейін қазақтар басым. Межелеуге қатысты мұндағы орыс поселкілерінің барлығы Қазақстанға өтуіне тілек білдірген. Романов каналы суландыратын 45 000 десятина ... 10 000 десятинге қазақтар арасында орналасқан және мақта шаруашылығының 100% қазақтың жалға алушылары орындайды. 1924 ж. жазында іске қосылған 10 000 десятинге дейін суландыратын Иржар распределителі Иржар болысының қазақтарын ғана су қажетін өтейді. Өзбектің бірде-бір болысы (Беговат, Сават, Хавас және Дальверзин) Романов каналының суын пайдаланбайды. Осыған байланысты С.Қожанов Романов суландыру жүйесін Қазақстанға беру жөніндегі территориялық комиссияның қаулысын жою мүлдем негізсіз, мұнда тек осы мақталы ауданды Өзбекстанға бере салу деген жай тілек қана - дейді. Ол Романов, Славянск, Спасск, Сыр-Дария және Иржар болыстары Территориялық комиссияның басым бөлігі Қазақстанға өтуі керек деп шешсе де, бұл болыстарды жасанды түрде қайта бөлінуіне келіспей, жеке пікірде қалады [23, 66].

РК(б)П Орта Азия бюросының 1924 ж. шекараларды белгілеу жөніндегі Территориялық комиссиясының Ташкент уезінің отырықшы қазақтардан құралған ауыл халқын өзбек жағында қалдыру жөніндегі шешімінде де қазақ комиссиясы тарапының ұсыныстары мен мүдделері ескерусіз қалады. Құрамалар тұратын аудан Өзбек КСР-не беріліп, қазақтар абсолютті түрде басым тұратын Шыршық өзені бойындағы бес болыс та Өзбекстанға өткен болатын. Ташкенттің маңындағы үш болысты ұлттық құрамына қарай межелеу ұсынылды. Тек Шыназ болысы ғана комиссия шешімімен Қазақстанға беруді ұйғарды. Александров және Қосқорған болыстары жөніндегі мәселе ашық күйінде РК(б)П ОК Саяси бюросы алдында шешу үшін қалдырылды. Мұнда да РК(б)П ОК Орта Азия бюросының Территориялық комиссиясының қазақ болыстарын Өзбекстан жағында қалдыру туралы әділетсіз шешімдеріне комиссия мүшесі С.Қожанов келіспей, Теркомның ондай біржақты шешіміне қатысты өзінің жеке пікірінде қалады [24, 68.].

Жалпы межелеу науқанын іске асыру барысында комиссияның қазақ өкілдері тарапының ұсыныстарын, мүдделерін үнемі елемейшілік, теркомның қазақ мүдделерін ескерген шешімдерін Орта Азия

бюросы өз шешімімен қайта өзгерте салуы сынды жайттар біржақты үрдіс алды. Мұндай жағдай өз кезегінде қазақ комиссиясы өкілдерінің, әсіресе С.Қожанов тарапынан кеңестік ұлттық саясат ұстанымдарына мүлдем кереғар шешімдерге қатысты үнемі қарсылық білдірушілік, үнемі өзінің ерекше пікірде қалушылық сынды актілерімен көрініс алды.

Науқанның қазақ үшін көп жағдайда әділетсіз болғандығы жайында 1924 ж. 27 қыркүйекте ҚазАКСР Өлкелік комитеттің пленумында С.Қожанов: «Қазақтар – ең әлсіз халық. Қазақтардың көптеген аудан-дары қолдан кетті. Орта Азия бюросы Өзбекстанға бір болысты бөлу жөніндегі шешімімен барлығын шатастырды... Бізді құр қалдырды. Барлық негізгі капитал Орта Азияға кетті. Бізге Қазақстан өсіп, көркейді дейді, бірақ іс жүзінде олай емес» деген еді. Ол Сталинге өзбектер тарапынан қазақ және қарақалпақ қызметкерлерін баспа бетінде және де ауызша қудалауды тоқтатуды талап етеді [25, 64].

Тәжікстанның осы тақырыпқа ден қойып зерттеген тарихшысы «Ұлттық-территориялық межелеуден кейін Орталық Азия республикаларының бір-біріне деген аумақтық талаптары толастамады және КСРО ыдырағаннан кейін бұл құбылыстың қайта орын алуы Орталық Азия елдерінің қазіргі тарихнамасында ұлттық шекаралардың қолдан жасалғандығы туралы, ұлттық межелеу үдерісін аймақ халықтарының табиғи-тарихи дамуын бұзған деген түсініктер қалыптасты» деген тұжырым жасайды [26, 186].

Зерттеу нәтижелері. Жоғарыда баяндалған материалдың негізінде келесідей нәтижелерді атап өтуге болады:

- 1920 жылы бой көтерген Қазақ АКСР-і Алаш автономиясының негізінде құрылды;
- Қазақ АКСР-і Түркістан АКСР-не қарағанда өзін-өзі қазақ халқы деп анықтаған, анағұрлым айқын этникалық негізде құрылса, Түркістан АКСР-і қайсыбір бір титулдық этникалық нақты топқа емес, көп ұлтты халқы бар экономикалық-географиялық бірлікке негізделді;
- Бүкіл Орталық Азия ауқымында ұлттық-мемлекеттік межелеуді қажет еткен негізгі факторлардың бірі – Қазақ АКСР-і тарапынан қазақ облыстарын қосып алуын үздіксіз талап етуі болды;
- Кеңестік билік ұлттық шекараны межелеуде ұлттық және экономикалық ұстанымдарды өз қалауынша қолданды;
- С.Қожановтың белгілі бір мерзімге Ортаазиялық федерациясын құру ұсынысы оған кіретін республикалардың ұлттық мүдделерін қорғау мен экономикалық әлеуеттерін арттыруға бағытталды;
- Жалпы межелеу науқанын іске асыру барысында Орта Азия бюросы тарапынан қазақ комиссияның ұсыныстарын, мүдделерін үнемі елемеушілік сынды біржақты үрдіс алды;
- 1924 ж. межелеуден кейінгі Қазақстанның оңтүстік шекарасы қазіргі Қазақстанның оңтүстік шекарасынан анағұрлым кең аумақты құрады.

Қорытынды. Сонымен, 1924 ж. Орталық Азиядағы ұлттық-территориялық межелеу нәтижесінде Түркістан, Хорезм және Бұхара республикалары аумағындағы халықтар өз республикаларының отауын көтерсе, 1920 ж. өзінде ұлттық негізде құрылып қойған Қазақ кеңестік республикасы өзінің Жетісу, Сырдария облыстарын қосып, негізгі аумақтары ұйысқан, біртұтас мемлекетке айналды. 1917 ж. алаш қайраткерлері Алаш Орда автономиясын жариялап, қазақ облыстарының атын атап, түсін түстеп мемлекеттің негізгі тұғырын қалап кеткеннен кейін, 1920 ж. сол Алаш автономиясының атын ғана өзгертіп Қазақ кеңестік автономиялық республикасы деп аталды. Қазревком құрамындағы алаш зиялылары Алаш автономиясы аумағына кірген жерлерді кеңестік республика аумағы ретінде заңдастыруда қажыр-қайрат танытады. Сол 1920 ж. тек Омбы қаласы мен Омбының уезін Қазақ республикасының құрамына енгізуіне қол жеткізе алмаған еді. 1924 ж. Сырдария облысының қомақты бөлігі қазаққа қарағанымен Ташкент пен Ташкент уезінің бірқатар болыстарына да қол жеткізе алмады.

Ташкент 200 жылдай, яғни 1598-1798 жылдары қазақтар билеген қала болды. Кейіннен 50 жылдай Ташкент Қоқан хандығына қарады. Ташкентті орыс отаршыларынан қолдарына қару алып қорғауға да қазақтар көп үлес қосты. Ташкенттің тәуелсіздігі үшін күресті ұйымдастырушы молда Әлімқұл да, Садық Кенесарыұлы да қазақтар еді [27, 124].

Ташкент қаласы мен уезін Қазақ республикасы құрамына қосу құқына – ұлттық, экономикалық, тарихи тұрғыда дәлелді уәждері болғанымен С. Қожанов айтқанындай бұл түйткілді тарқату «мақта мәселесіне» тікелей байланысты болды. Күйреген экономикасы сауығып үлгермеген, халқы аш-жалаңаш кеңес өкіметі мақта-матаға зәру болды, оның үстіне сол тарихи кезеңде мақтаға деген әлемдік сұраныс та артқан еді. Басқаша айтқанда, Орталық Азиядағы ұлттық-территориялық межелеу науқанына кеңестік Ресейдің мақта өндірісіне деген қажеттілігі ықпал етті. Дегенмен С. Қожанов бастаған қазақ комиссиясы мүшелерінің Ташкенттен қол үзгенімен, қала маңындағы ауыл-аймақтарды мүмкіндігінше қазақ пайдасына шеше алды. Қарақалпақ автономиялы облысын Қазақ республикасының құрамына кіргізді. Осы үлкен талас-тартыс, дау-дамай нәтижесінде қосылған аумақтар 30-шы, 50-ші, 60-шы жылдары Өзбек республикасының құрамына алғашқыда уақытша жалға

беріліп, кейіннен біржола кете барды. Салыстыр-малы түрде қарайтын болсақ, жоғарыда атап өткеніміздей қазіргі Қазақстанның оңтүстік шекарасынан 1924 ж. межелеуден кейінгі Қазақстанның оңтүстік шекарасы әлдеқайда кең аумақты алып жатты. 1924 ж. ұлттық-территориялық межелеу науқаны барысында Қазақ комиссиясы атамекен жерлерді қайтаруда, барынша күресе білді, алға қойған міндеттерді орындауда бар мүмкіндіктерін сарп етті. Осылай 1917 ж. басталған қазақ мемлекеттілігін жаңғырту барысындағы атамекен жерлерді ұйыстыру үдерісі 1924-1925 жж. межесінде аяқталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Morrison, A., "Stalin's Giant Pencil: Debunking a Myth About Central Asia's Borders", *Eurasianet*, February 2017.
2. Темірғалиев Р. *Образование Советского Казахстана. Часть 3. Казахская АССР*. [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://informburo.kz/stati/obrazovanie-sovetskogo-kazahstana-chast-3-kazahskaya-assr.html> (дата обращения: 12.07.2023)
3. Известия ВЦИК, 1 сентября 1920 г.
4. ҚР ОМА. 196 қ., 2 т., 9 іс, 1 ор., 41-45-пп.
5. Sabol S. *The Creation the Soviet Central Asia: the 1924 National Delimitation // Central Asian Survey*. 1995. № 14. P. 232.
6. Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұлов: Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. Қазақстан, 1994. – 448 бет.
7. Абашиин С. *Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности*. - СПб.: Алетейя, 2007.
8. Тайны национальной политики ЦК РКП. «Четвёртое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в г. Москве 9-12 июня 1923 г.». *Стенографический отчёт*. – М., 1992.
9. Ленин В.И. *Шығармаларының толық жинағы. 41-том*.
10. РГАСПИ. Ф. 62, Оп. 2, Д. 87, Л. 80.
11. Зарубин И.И. *Список народностей Туркестанского края*. Л., 1925.
12. Абашиин С. *Этнографическое знание и национальное строительство в Средней Азии («проблема сартов» в XIX – начале XXI в.)* : дис. ... д-ра ист. наук. М., 2008. С. 208.
13. Мартин Т. *Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923-1939 / Т. Мартин ; [пер. с англ. О. Р. Щёлоковой]*. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. — 855 с.
14. РГАСПИ Ф. 62. Оп. 2. Д. 87. Л. 37.
15. Ubiria G. *Soviet nation-building in central Asia. The making of the Kazakh and Uzbek nations*. – New York; London: Routledge, 2016. – 272 p.
16. ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. Сост. Л.С. Гагазова, Л. Кошелева, Л.А. Роговая. - М.: Росспэн, 2005.
17. РГАСПИ Ф. 62. Оп. 2. Д. 87. Л. 37 об.
18. РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 112. Д. 566. Л. 40.
19. Шығармалары /Сұлтанбек Қожанов. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 352 бет.
20. ҚР ПА. 139 қ., 1 т., 20 іс, 2-п.
21. Тәтімов М.Б. *Қазақ әлемі (Қазақтың саны қанша? Қазақ қашан, қайдан қуылған, қырылған және атылған? Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. 160 б.*
22. III Сессия Киргизского ЦИК IV созыва, 29-30 сент. 1924 г.: С. 4
23. ҚР ОМА. 625 қ., 1 т., 3 іс, 66-п.
24. ҚР ОМА. 625 қ., 1 т., 3 іс, 68-п.
25. Абсеметова Ж. *Большевистский режим в Казахстане: становление и укрепление (1920-1933)*. - Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 204 с.
26. Масов Р. *История топорного разделения Душанбе: Ирфон, 1991. — 208 с.*
27. Маймақов Ф. *Қазақ жері тұтастығының қалыптасуы. (Қазақстанның аумақтық тұтастығы-ның қалыптасуы және Орта Азиядағы ұлттық-мемлекеттік межелеу)*. – Алматы. 2005.

References:

1. Morrison, A., "Stalin's Giant Pencil: Debunking a Myth About Central Asia's Borders", *Eurasianet*, February 2017.
2. Temirgaliev R. *Obrazovanie Sovetskogo Kazahstana. Chast 3. Kazahskaya ASSR*. [Elektron. resurs]. – 2020. – URL: <https://informburo.kz/stati/obrazovanie-sovetskogo-kazahstana-chast-3-kazahskaya-assr.html> (data obrascheniya_ 12.07.2023,
3. Izvestiya VCIK. 1 sentyabrya 1920 g.
4. KR OMA. 196 q., 2 t., 9 is, 1 or., 41-45-pp.

5. Sabol S. *The Creation the Soviet Central Asia: the 1924 National Delimitation // Central Asian Survey. 1995. № 14. P. 232.*
6. Konyratbaev O. Turar Ryskulov: Kogamdyq-saiasi jane memlekettik qyzmeti. Turkistan kezeni. Kazaqstan, 1994. – 448 bet.
7. Abashin S. *Natsionalizmy v Srednei Azii: v poiskah identichnosti. SPb.: Aleteia, 2007.*
8. *Tamy natsionalnoi politiki TsK RKP. «Chetvertoe soveanie TsK RKP s otvetstvennymi rabotnikami natsionalnyh respublik i oblastei v g. Moskve 9-12 uynia 1923 g.». Stenograficheskii otchet. M., 1992.*
9. Lenin V.Í. *Shygarmalarynyn tolyq jinagy. 41-tom.*
10. RGASPI. F. 62, Op. 2, D. 87, L. 80.
11. Zarubin I.I. *Spisok narodnosti Turkestanskogo kraia. L., 1925.*
12. Abashin S. *Etnograficheskoe znanie i natsionalnoe stroitelstvo v Srednei Azii («problema sartov» v XIX – nachale XXI v.): dis. ... d-ra ist. nauk. M., 2008. S. 208.*
13. Martin T. *Imperua «polojitelnoi deiatelnosti». Natsu i natsionalizm v SSSR, 1923-1939 / T. Martin ; [per. s angl. O. R. Shelokovoi]. — M. : Rossuskaia politicheskua entsiklopedua (ROSSPEN) ; Fond «Prezidentsku tseñtr B. N. Eltsina», 2011. — 855 s.*
14. RGASPI F. 62. Op. 2. D. 87. L. 37.
15. Ubiria G. *Soviet nation-building in central Asia. The making of the Kazakh and Uzbek nations. – New York; London: Routledge, 2016. – 272 p.*
16. *TsK RKP(b)-VKP(b) i natsionalnyi vopros. Kniga 1. Sost. L.S. Gatagova, L. Kosheleva, L.A. Rogovaia. - M.: Rosspen, 2005.*
17. RGASPI F. 62. Op. 2. D. 87. L. 37 ob.
18. RGASPI. F. 17. Op. 112. D. 566. L. 40.
19. *Shygarmalary /Sultanbek Kojanov. – Almaty: «Arys» baspasy, 2009. – 352 bet.*
20. KR PA. 139 q., 1 t., 20 is, 2-p.
21. *Tatimov M.B. Kazak alemi (Kazaktyn sany kansha? Kazak kashan, kaidan kuylgan, kyrylgan jane atylgan? Almaty: Atamura-Kazakstan, 1993. 160 b.*
22. *III Sessua Kirgizskogo TsIK IV sozyva, 29-30 sent. 1924 g.: S. 4*
23. QR OMA. 625 q., 1 t., 3 is, 66-p.
24. QR OMA. 625 q., 1 t., 3 is, 68-p.
25. *Absemetova J. Bolshevistsku rejim v Kazahstane: stanovlenie i ukreplenie (1920-1933). - Almaty: Kazak universiteti, 2007. – 204 s.*
26. *Masov R. Istorua topornogo razdelenua Dushanbe: Irfon, 1991. — 208 s.*
27. *Maimakov G. Kazak jeri tutastygynyn kalyptasuy. (Kazakstannyn aumaktyk tutastygynyn kalyptasuy jane Orta Aziadagy ulttyq-memlekettik mejeleu) – Almaty. 2005.*